

УДК "71"332.21/.28(477.51)"1861-1914"

О. В. Герасименко, В. М. Шевченко

ЕВОЛЮЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1861–1914 рр.)

У статті авторами зроблена спроба висвітлення окремих аспектів еволюції земельної власності в Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., на прикладі Чернігівської губернії. На основі комплексного вивчення опублікованих та архівних джерел у статті визначені головні закономірності та особливості еволюції земельної власності в Чернігівській губернії, де в силу обставин історичного розвитку було чимало специфічних рис. Підтверджується стала тенденція щодо втрати дворянами великих земельних ділянок, які перейшли у власність селян, міщан, козаків. Визначено, що характерною рисою еволюції земельної власності в Чернігівській губернії залишалось стабільне і дедалі зростаюче приватне володіння колективних власників, особливо селянських товариств.

Ключові слова: земельна власність, Чернігівська губернія, дворяни, духівництво, купці, почесні громадяни, міщани, козаки, селяни, іноземні піддані.

В сучасних умовах розбудови модерної української державності важливим напрямом аграрної політики уряду є відновлення права власності на землю шляхом її приватизації та купівлі-продажу як державою, так і юридичними та фізичними особами. Це відображено в Конституції України [1, с.6] та у ряді інших державних документів [2]. Для успішного вирішення поставлених завдань вкрай важливим є творче осмислення і врахування історичного досвіду вирішення подібних проблем у минулому. Зокрема, дуже близькими за змістом вони були у російського уряду при переході від феодального до буржуазного суспільства. З огляду на це, глибоке вивчення процесу еволюції земельної власності в Україні другої половини XIX – початку XX ст. є одним з важливих завдань сучасного українознавства, в тому числі й на регіональному рівні. В публікації зроблена спроба висвітлення окресленої проблематики на прикладі однієї конкретно взятої Чернігівської губернії, де еволюція земельної власності, розвиваючись на основі загальних закономірностей, в силу обставин історичного розвитку мала тут чимало специфічних рис.

Історія земельної власності на Чернігівщині взагалі, й у окреслений хронологічний період зокрема, має досить ґрунтовну історіографію, особливо у дорадянській період. Завдячувати цьому маємо надзвичайно плідній теоретичній і практичній діяльності тогочасних статистиків. Початок вивченню проблеми у післяреформений період поклав офіцер генерального штабу російської армії полковник М. Домонтович [3], чие дослідження містило надзвичайно цікавий фактичний матеріал з історії та географії краю, в тому числі й дані щодо розподілу земельної власності в межах губернії напередодні реформи 1861 р. Не менш цікавим у цьому відношенні є і статистично-етнографічне дослідження місцевого статистика К. Корвіна-Піотровського, здійснене на рубежі 70 – 80-х років XIX ст. [4]. Маючи, як і робота М. Домонтовича, різноплановий характер, воно поряд з іншим матеріалом містить дані про зміни у землеволодінні колишніх кріпосних селян Чернігівської губ. упродовж 1860 – 1880-х років. Слід, однак, зазначити, що при всій поінформованості та добросовісності згаданих вище та інших тогочасних авторів, наведені ними дані про земельну власність у окремих категорій власників достовірними можна вважати лише умовно. Адже до публікації матеріалів земельного перепису 1877 р., здійсненого Центральним статистичним комітетом МВС Російської імперії, ґрунтовних широкомасштабних статистичних даних про земельну власність просто не існувало. Тим вагомішим є внесок у дослідження проблеми засновника чернігівської статистичної школи, знаного етнографа і мовознавця О. Русова. Видатний український вчений і громадський діяч [5], Олександр Олександрович глибоко проаналізував матеріали загальноросійських поземельних переписів 1877 [6] і 1887 [7] років, і, органічно поєднавши їх з даними статистики чернігівського земства 1894 – 1895 рр., спромігся дати вичерпну і глибоко наукову характеристику стану та еволюції земельної власності в губернії у другій половині XIX ст. [8 – 9]. Вже на початку XX ст. увага до проблеми з боку дослідників посилилась у зв'язку з подіями першої російської революції і особливо після публікації матеріалів третього загальноросійського земельного перепису 1905 р. [10]. Першим в Україні на його появу відгукнувся відомий історик М. Порш [11], у змістовній його статті достатньо уваги приділено і Чернігівській губ. В радянський період проблема висвітлювалась, головним чином, у контексті загальноукраїнських та краєзнавчих досліджень, присвячених переважно подіям революції 1905 р., вивченню селянського руху та проблем соціально-економічного розвитку [12 – 27]. Вивчення її у пострадянський період представлене дисертаційними дослідженнями В. Бойка [28], Ю. Нікітіна [29], а також рядом статей [30;31] та монографій [32]. Історіографічний огляд хоча й засвідчує постійну увагу до проблеми з боку дослідників, тим не менше, переконує, що після ґрунтовних досліджень другої половини XIX ст., ми практично не маємо спеціальних конкретних студій про стан земельної власності у Чернігівській губ., особливо після 1905 р. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, нижче спробуємо зупинитись на деяких її аспектах.

Земельна власність у тому вигляді, в якому вона дійшла до середини XIX ст., почала формуватись на Чернігівщині у другій половині XVII – XVIII ст., коли ці землі входили до складу козацької держави Гетьманщини. Її складовими були служили землі, надані гетьманами козацькій старшині за службу, займанщина (самовільно захоплені землі) та земля державного селянства і казни. За даними, які наводить М. Домонтович [3, с.6], із майже 3,2 млн. дес. різних угідь (присадибна і орна земля, сінокоси, ліс тощо)

поміщикам, разом із землекористуванням належних їм кріпосних селян, належало понад 2,1 млн. дес., державним селянам – близько 765 тис. десятин. Ще майже 26,2 тис. дес. перебувало у спільній власності представників різних станів. Нарешті вільних казенних земель нараховувалося близько 227,8 тис. десятин. За уточненими даними в ході здійснення реформи 1861 р. колишні поміщицькі селяни Чернігівської губ. отримали у вигляді повних і дарчих наділів близько 759,3 тис. дес. землі [33, с.109]. Отже землеволодіння дворян відповідно скоротилося приблизно до 1,4 млн. дес. Хоча реально у їхньому безпосередньому землекористуванні землі було набагато менше. Адже значна частина колишніх кріпосних селян, втративши за рахунок так званих “відрізків” понад 125 тис. дес. дореформеного землекористування (14,1%) [33, с.109], поповнювали нестачу землі за рахунок її оренди у своїх колишніх господарів. Для селян оренда землі, особливо у перші два десятиліття після реформи, була значно вигіднішою за її купівлю, бо обходилася їм дешевше. Так, середні купівельні ціни на землю в межах губернії постійно зростали (від 12,3 крб. у 1863 – 1867 рр. до 31,6 крб. у 1878 – 1882 рр. в середньому за десятину) [12, с.22]. Тоді як орендна ціна десятини орної землі коливалася по губернії в середньому від 1,75 крб. до 5,0 крб., а сінокосу – від 1,5 крб. до 6,4 крб. Певне виключення становив Глухівський повіт, де середні ціни становили відповідно 5 – 10 і 6 – 8 карбованців за десятину [15, с.15]. До того ж, через недосконалість та юридичну обтяжливість купівельних операцій, в губернії нерідко практикувалася так би мовити “фіктивна оренда”. Під час таких угод земля, орендована терміном на 10 – 12 років, як правило переходила зрештою у власність орендатора “за давністю володіння” [34, арк.22 – 23]. Фактично така оренда була ні чим іншим, як прихованою купівлею землі та іншої нерухомості. Не дивно, що тривалий час оренда землі селянами за обсягом переважала її купівлю. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних, наведених К. Корвіним-Піотровським [4, с.92 – 124], колишні поміщицькі селяни Чернігівської губ. упродовж 60 – 70-х років XIX ст., орендували додатково до отриманих під час реформи 1861 р. наділів ще близько 104 тис. десятин. В той же час наведені О. Русовим дані земельного перепису 1877 р. [8, с.208] свідчать, що на час його проведення сільськими громадами з надільним землекористуванням, включаючи тимчасовозобов’язаних селян (всього – 2432 общини, в них – 244246 ревізських душ селян), було куплено додатково до наділів усього 1072 дес. землі. Не набагато кращими були аналогічні показники й у переведених на викуп колишніх державних селян. Маючи 1710 общин і в них близько 3163 тисяч ревізських душ, вони на час проведення перепису 1877 р. мали всього 1256 дес. купленої землі [8, с.208]. Ситуація проте різко змінюється на початку 80-х років XIX ст. З утвердженням на селі капіталістичних відносин помітно зміцнілий прошарок куркульства починає активно втручатися у орендні відносини між поміщиками-дворянами і бідним та середнім селянством. Сплачуючи поміщикам готівкою за оптову оренду землі по 5 – 6 крб. за десятину, заможні селяни у роздріб віддавали її бідному селянству, беручи з нього по 15 – 17 крб. за десятину [35, арк.7]. Водночас остаточне переведення всіх селян на викуп та інтенсивний розвиток земельного ринку, який також припав на початок 1880-х років, помітно активізували мобілізацію земельної власності на рубежі XIX – XX ст. Це і засвідчив третій земельний перепис, проведений ЦСК у 1905 р. За його даними [36, с.10 – 11] протягом 1877 – 1905 рр. загальна площа земельних володінь приватних власників зросла майже на 193,3 тис. дес., а площа надільного землеволодіння за рахунок переведення всіх селян на викуп – на 446,2 тис. дес. Серед особистих приватних власників найбільші зміни відбувалися у дворянському та селянському землеволодінні. Зокрема, земельна власність дворян Чернігівської губ. за період з 1862 по 1905 р. скоротилася майже на 600 тис. дес. [19, с.290] і за даними земельного перепису 1905 р. становила трохи менше 789,5 тис. дес. [36, с.10]. Відразу, зазначимо, що ці показники у статистиці Центрального статистичного комітету суттєво відрізняються від даних статистики міністерства фінансів, за якими площа дворянського землеволодіння на Чернігівщині складала у 1905 р. 959,9 тис дес. [37, с.62]. На таку невідповідність вже зверталась увага у одній з попередніх публікаціях [38]. Причини цього явища слід шукати не тільки у спробах поміщиків приховати дійсний розмір своїх володінь, особливо після запровадження земельного податку [37], але й у недосконалості самих земельних переписів, про що неодноразово згадувалось в історичній літературі [12, с.12; 39, с.41; 40, с.29; 41, с.363]. Тим не менше, саме статистика землеволодіння, підготовлена ЦСК, незважаючи на всі її огріхи, є найповнішою і, головне, найдетальнішою при характеристиці володінь різних категорій земельних власників.

Отже, за 45 післяреформених років дворянське землеволодіння в межах Чернігівської губернії скоротилося майже на 44%. Про те, в чийх руках опинилась втрачена дворянами, а також духівництвом, купцями та почесними громадянами земля, певну уяву дають дані наведеної нижче таблиці [36, с.10 – 13].

Табл. 1.

Еволюція особистої приватної земельної власності на Чернігівщині у 1877 – 1905 рр. за категоріями власників

Категорії власників	У них землі (в десятинах)		Різниця (+) (-)
	1877	1905	
<i>I</i>	2	3	4
Дворяни	1351869	789439	- 562430
Духівництво	26445	20981	- 4536
Купці й почесні громадяни	146202	135380	- 10822
Міщани	42341	101507	+59166

Селяни-власники	52788	396607	+ 343819
Інші	976	22631	+ 21655
Іноземні піддані	4645	5687	+ 1042
Разом	1625257	1472232	- 153025

Отже, дані таблиці засвідчують стабільну тенденцію переходу особистої земельної власності, перш за все, до рук селян-власників, а також міщан, іноземних підданих. На жаль, практично неможливо розшифрувати категорію особистих власників під назвою "інші". Скоріш за все сюди включали відставних солдат, чиновників нижчих класів, які не належать до дворянського стану, сільських вчителів тощо. Привертає увагу й загальне скорочення площі особистого приватного землеволодіння, яке загалом склало за визначений період (-) 153025 дес. Як засвідчують дані земельного перепису 1905 р., землі ці, скоріше за все, опинились у власності так званих колективних власників. За 1877 – 1905 рр. приватна земельна власність останніх зросла від 7,2 тис. до 353,4 тис. десятин [36, с.10 – 13], або майже у 50 разів! І знову ж таки найінтенсивніше зростала колективна приватна власність селянських громад і товариств, яка на 1905 р. становила близько 299,6 тис. дес. [36, с.12 – 13], або 84,8% усієї колективної приватної власності. Загалом же протягом 1877 – 1905 рр. у приватній власності селян, особистій і колективній, опинилося не менш як 643,4 тис. дес. землі. У великій мірі активізації селянства на земельному ринку сприяло відкриття Селянського поземельного банку, який з 1883 р. регулярно надавав селянам значні кредити на придбання землі. Не слід, однак, забувати й про те, що наведені вище показники приватної власності серед селянства є дещо завищеними. Пояснимо свою думку. Свого часу О. Русов звертав увагу на те, що у земельному переписі 1877 р. до сільських громад із подвірним землеволодінням було віднесено і земельну власність козаків [8, с.210 – 211]. Так як у переписі 1905 р. козаки також окремо не виділені, слід вважати, що їхні показники об'єднані із селянськими і в цьому випадку. Скільки землі у приватну власність придбали за переписами 1877 і 1905 рр. козаки, сьогодні назвати практично не можливо. Однак, судячи з наявності відповідних джерел і зокрема земського перепису Чернігівської губ. за 1894 – 1895 рр. [8, с.215] та відповідних випусків статистики міністерства фінансів, це питання зрештою може бути вирішеним, ставши предметом спеціального дослідження. В даному ж випадку лише зазначимо, що аналіз джерел, які є в нашому розпорядженні, повністю підтверджує сталу тенденцію до втрати дворянами великих земельних ділянок, які переходять у власність селян, міщан, козаків тощо, тобто, до представників різних станів населення. Цей процес, який розпочався відразу після скасування кріпосного права, відомий у наукових колах, як процес утворення безстанового або багатостанового землеволодіння і повністю відповідає законам розвитку ринкової економіки у післяреформений період. Про те, що його інтенсивність неухильно зростала по мірі розвитку та утвердження нових, товарно-грошових відносин у буржуазному суспільстві початку ХХ ст., неспростовно засвідчують зроблені нами статистичні підрахунки про зміни у земельній власності в Чернігівській губернії за 1906 – 1914 рр. [37; 42 – 46]. Вони у загальному вигляді мають такі результати (див. табл.2).

Табл.2.

Зміни у земельній приватній власності по Чернігівській губернії за 1906–1914 рр.

Зміни (+) – (-) у тис. дес.			
Особисті приватні власники		Колективні приватні власники	
Дворяни, чиновники, офіцери	(-) 169,0	Селянські товариства	(+) 87,1
Духівництво	(-) 2,2	Сільські громади	(+) 5,2
Купці, почесні громадяни	(-) 33,4	Торгово-промислові Товариства	(+) 2,0
Професійні звання без означення стану	(-) 3,6	Інші юридичні особи	(+) 15,0
Міщани	(+) 10,0	Разом	(+) 109,3
Селяни-власники	(+) 62,7		
Козаки, колоністи	(+) 53,3		
Іноземні піддані	(+) 6,0		
Інші	(-) 1,7		
Разом	(-) 89,9		

Як бачимо, протягом вказаного періоду, за втраченою землею першість повністю належить дворянству. Помітно зросли також земельні втрати купців і почесних громадян. Водночас, інтенсивно продовжує зростати особиста приватна власність на землю серед міщан, козаків і особливо серед селян-власників. Характерною рисою еволюції земельної власності продовжує залишатись стабільне і дедалі зростаюче приватне володіння колективних власників, особливо селянських товариств. Дуже важко передбачити, як би завершився цей складний і багатогранний процес, якщо б він не був перерваний у 1917 р. спочатку поваленням самодержавства, а потім політичною перемогою більшовиків.

Джерела та література

1. Конституція України. Закон України "Про внесення змін до Конституції України" № 2222-IV від 8.12.2004 р. : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Велес, 2005. – 48 с.
2. Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 рр. // Земельне законодавство України: Зб. нормативних актів, судової та арбітражної (господарської практики). – Кн.1. – К., 2002. – С. 667 – 678.
3. Домонтович М. Матеріали для географії і статистики Росії : Чернігівська губернія / М. Домонтович. – СПб., 1865.
4. Корвин-Пиотровський К.В. Матеріали для історії, етнографії і статистики Чернігівської губернії / К.В. Корвин-Пиотровський. – Чернігов : Типограф. губ. правління, 1887. – 275 с.
5. Рахно О.Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. "історія України" / О.Я. Рахно. – Харків, 2003. – 19 с.
6. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. – Вып. 1 – 8. – СПб., 1880 – 1886.
7. Статистика Российской Империи. – Т. 22 – 23. – Вып. 1 – 46. – СПб., 1892 – 1909.
8. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. 1 / составлено по поручению Губерн. Земства... А. А. Русовым. – Чернігов: Тип. Губерн. Земства, 1898. – XI, 97, 437, 123 с.: 15 л.: 1 – 19 карт; 1 л. схем.
9. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. 2 / составлено по поручению Губерн. Земства... А. А. Русовым. – Чернігов: Тип. Губерн. Земства, 1899. – XI, 377, 327с.: 6 л.: 20 – 37 карт.
10. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 1 – 50. – СПб., 1906 – 1907.
11. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності в Україні від 1877 до 1905 р. / Микола Порш // Україна. – 1907. – Т. 4. – С. 146 – 180.
12. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року / Сильвестр Глушко // Україна. – 1925. – №4 (14). – С.9 – 63.
13. Олійник Л. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К. : Радянська школа, 1959. – 135 с.
14. Дудко І. Ленін і Чернігівщина / І. Дудко. – Харків : Прапор, 1967. – 172 с.
15. Дубровський В. Селянські рухи на Україні 1861 року / В. Дубровський. – Одеса : Держ. видав. України, 1928. – 201 с.
16. Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905 – 1907 гг. / А.Г. Михайлюк // Исторические записки АН СССР. – Вып. 49. – М., 1954. – С. 165 – 201.
17. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения октябрьской революции / М.А. Рубач. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – 457 с.
18. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. / Л.М. Иванов // Исторические записки АН СССР. – Вып. 60. – М., 1957. – С.176 – 214.
19. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.) / В.П. Теплицкий. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 307 с.
20. Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905 – 1907 рр. / І.М. Рева. – К., 1964. – 150 с.
21. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 189 с.
22. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. / М.Н. Лещенко. – К. : Політвидав України, 1968. – 204 с.
23. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / М.Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1970. – 304 с.
24. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
25. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі: 1907 – 1914 рр. / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 283 с.
26. Шевченко В.Н. Положение крестьянства Левобережной Украины и его революционная борьба накануне первой российской революции : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.Н. Шевченко. – К., 1984. – 24 с.
27. Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX – начало XX века) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.М. Авраменко. – М., 1986. – 21 с.
28. Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. "історія України" / В.М. Бойко. – Донецьк, 2001. – 19 с.
29. Нікітін Ю.О. Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 – 70 років XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. "історія України" / Ю.О. Нікітін. – К., 2004. – 19 с.
30. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / В.М. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вып. 2. – Чернігів, 1993. – С.45 – 50.
31. Шевченко В.М. Приватна власність на землю в межах Лівобережної України у 1906 – 1914 рр. (за результатами попередніх досліджень) / В.М. Шевченко // Український селянин. – 2003. – Вып. 7. – С.99 – 101.
32. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) / Віктор Шевченко. – Ніжин : ТОВ "Вид-во "Аспект-Поліграф", 2010. – 344 с.
33. Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины. (Вопрос о характеристике изменений надельного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) / И.В. Ледовская // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв : Изд-во Штиница, 1978. – С.98 – 110.
34. Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 38.
35. Російській державній історичній архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 1291. – 4 Д. – 1884. – Оп. 53. – Спр. 10.
36. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47: Черниговская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 60 с.
37. Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. – СПб. : Типогр. Мин-ва путей сообщения (Тов-ва И.Н. Кушнерёв и К°), 1912. – 73 с.
38. Шевченко В.М. Про достовірність статистичних даних земельного перепису 1905 року / В.М. Шевченко // Україна і Росія у панорами століть. – Чернігів, 1998. – С. 213 – 218.
39. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России. 1861 – 1908 / В.В. Святловский. – СПб. : Типография Акционерного общества Типогр. Дом в СПб, (Герольд), 1911. – 151 с.

40. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 394 с.
41. Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М. “Высшая школа”, 1973. – 560 с.
42. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. – СПб. : Типогр. П.П. Сойкина, 1913. – 80 с.
43. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. – СПб. : Типогр. П.П. Сойкина, 1914. – 85 с.
44. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. – СПб. : Типогр. П.П. Сойкина, 1915. – 90 с.
45. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. – СПб. : Типогр. П.П. Сойкина, 1917. – 79 с.
46. Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. [Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров]. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1988. – 81 с.

Gerasimenko O. V., Shevchenko V. M. Evolution of land property in Chernigov province (1861–1914 years)

The authors attempted to highlight certain aspects of the land evolution ownership in Left Bank Ukraine in the second half of XIX - early XX century, on the example of Chernigov province. Based on a comprehensive study of published and archival sources in the article identified main regularities and features of the land evolution of ownership in the Chernigov province, where by force of circumstances of historical development were many specific features. The stable trend of losing nobleman's large land plots, that moved into the ownership of peasants, citizens, cossacks is confirmed. It is determined that specific feature of the land evolution ownership in Chernigov province remained stable and growing private ownership of collective owners, especially peasant societies.

Key words: land ownership, Chernigov province, nobles, clergy, merchants, honorable citizens, tradesmen, cossacks, peasants and foreign nationals.

Герасименко О. В., Шевченко В. М. Эволюция земельной собственности в Черниговской губернии (1861–1914 гг.)

В статье авторы сделали попытку осветить отдельные аспекты эволюции земельной собственности на Левобережной Украине во второй половине XIX – в начале XX вв., на примере Черниговской губернии. На основе изучения опубликованных и архивных источников в статье определены главные закономерности и особенности эволюции земельной собственности в Черниговской губернии, где в силу обстоятельств исторического развития было достаточно специфических черт. Подтверждена существующая тенденция о потере дворянами крупных земельных участков, которые перешли в собственность к крестьянам, мещанам, казакам. Определено, что характерной чертой эволюции земельной собственности в Черниговской губернии оставалось стабильное и постоянно увеличивающееся частное владение коллективных собственников, особенно крестьянских обществ.

Ключевые слова: земельная собственность, Черниговская губерния, дворяне, духовенство, купцы, почетные граждане, мещане, казаки, крестьяне, иностранные подданные.